

Тарас Васильович Хмилюк
Світлана Анатоліївна Щітова

“In memoria”: композиторське бачення В. Сильвестрова і М. Попова

УДК 78.3

DOI <https://doi.org/10.24195/artstudies.2024-2.24>

Тарас Васильович Хмилюк
доктор мистецтва,
доцент кафедри вокально-хорового
мистецтва
Дніпровська академія музики
ORCID: 0000-0002-8221-1463

Світлана Анатоліївна Щітова
кандидат мистецтвознавства, доцент,
завідувач кафедри історії та теорії музики
Дніпровська академія музики
ORCID: 0000-0002-7758-8207

У статті, на прикладі сучасних композиторів, висвітлено тенденції в духовній музиці України перших десятиліть XXI століття. Дослідження присвячено крупним творам вокально-хорового жанру, що містять у своїй назві латинське слово-фразу “in memoria” («у пам'ять<...>») – “In memoria” Валентина Сильвестрова для хору а cappella (2020 рік) і “Messa in memoria” Миколи Попова для солістів, хору й оркестру (2017 рік). Якщо у М. Попова слово “memoria” додається до чітко визначеного композитором жанру меси, то у В. Сильвестрова ознаки жанру приховані узагальноною назвою “In memoria”, хоча за своєю структурою твір цілком витриманий у традиціях реквієму: із дев'яти частин п'ять відповідають структурі реквієму (№ 1 “Requiem”, № 2 “Lacrimosa”, № 4 “Requiem aeternam”, № 5 “Agnus Dei”, № 7 “Lacrimosa”). Обидва твори репрезентують характерні особливості композиторського бачення за звернення до одного спільного слово-образу “memoria”. Закцентовано увагу на конкретних підходах у вибудові композиторами музичної форми меси/реквієму, як жанрів рецептивних, суб'єктивних баченні їх у поєднанні латинської, старослов'янської й української мов. “Messa in memoria” М. Попова, присвячена пам'яті дружини композитора, репрезентує авторське розуміння концепції традиційної меси, суб'єктивує його і фокусує на особистих переживаннях. “In memoria” В. Сильвестрова присвячено пам'яті не окремої близької людини, але масових жертв події Революції гідності 1914 року. Поєднує весь твір загальна образно-змістова атмосфера глибинної ліричності, рефлексивності та молитовності. Звідси включення в контекст духовного твору жанрів елегії та молитви – «Святий Боже», «Отче наш», «Молитви за Україну». Обидва хорові твори В. Сильвестрова та М. Попова, засновані на семантиці “in memoria”, викликають інтерес як слухачів із виконавцями, так і науковців, тож заслуговують на подальші дослідження.

Ключові слова: in memoria, духовний, жанр, композитор, меса, реквієм, хор.

Постановка проблеми. Активний розвиток українського хорового виконавства за останні десятиліття сприяв зверненню композиторів до духовної музики, зокрема до жанру меси/реквієму. Водночас даний жанр поступово набуває нових форм, поєднує в собі національні риси зі сталими традиціями. Композитори пропонують інваріанти меси чи реквіємів, вільно komponуючи одна з одною їхні частини, включаючи навіть додаткові жанри (елегія, молитви «Отче наш», «Святий Боже»), що не входять до ординарію чи пропрію меси. Підтвердженням цьому є “In memoria” Валентина Сильвестрова. Оновлення жанру меси виявляється в іншому підході до вибору виконавців. Так, до симфонічного оркестру в “Messa-memoria” Миколи Попова додані бас-гітара й ударна установка.

Аналіз актуальних досліджень. Жанри меси та реквієму досить досліджені багатьма музикознавцями в контексті як західноєвропейської культури (А. Єфименко, О. Зосім, К. Загнітко), так і української, де провідне місце належить працям І. Вербицької-Шокот. Основоположним стало дисертаційне дослідження наукині (Вербицька, 2007), націлене на зразки українських реквіємів порубіжжя тисячоліть, їх типологізацію та трактування.

За останні роки з'явилася низка статей дніпровських дослідників, присвячених месам і реквіємам: сучасним українським месам – роботи

Т. Хмилюка (Хмилюк, 2022), «латинським» месам С. Монюшко – Г. Лисенко (Лисенко, 2023). О. Макаренко акцентує увагу на альтернативних хорових духовних жанрах нашого часу, зокрема меси О. Родіна, з упровадженими засобами їх візуалізації (Макаренко, 2024).

Мета статті – визначити жанрові ознаки хорових духовних творів В. Сильвестрова та М. Попова із семантикою “in memoria”.

Методологія дослідження включає компаративний метод під час розгляду хорових творів двох композиторів, спільних за задумом, метод аналізу, історичний метод – для вияву образного змісту латинського виразу “in memoria” («у пам'ять<...>»).

Результати та їх обговорення. Християнська спільнота в перебігу свого буття згадує про смерть та воскресіння Христа, абсолютно кожна людина стикається із втратою своїх близьких і рідних. Семантика латинської фрази-слова “memoria” (з лат. – «у пам'ять<...>») зрозуміла і передбачає скорботний, стриманий характер, ретроспективність. Саме тому вона знайшла широкий розголос в літературі, живописі й архітектурі, кіно та театрі.

Результати аналізу широкого кола джерел засвідчили, що в музиці з висловом “in memoria” пов'язана низка різнопланових і різножанрових творів – симфонічні поеми, оркестрові п'єси, мініа-

тюри; “in memoriam” визначає назву альбомів популярної музики або окремі композиції з них. Нарешті, у духовній хорівій музиці вираз “in memoriam” або виноситься в назву твору, або використовується як уточнення різновиду жанру. У статті йдеться про месу і реквієм як месу для вшанування пам’яті померлих – *Missa defunctorum*. Щоб розібратися із тлумаченням слова “memoriam”, звернемось до двох хорових творів 2000-х рр. – “Messa in memoria” Миколи Попова (2017) та “In memoriam” Валентина Сильвестрова (2020).

“Messa in memoria” Миколи Попова для солістів, мішаного хору та симфонічного оркестру¹, присвячена пам’яті дружини композитора, репрезентує авторське розуміння концепції традиційної меси та її різновиду, суб’єктивуючи його і фокусуючи на особистих переживаннях. У такому образно-змістовому плані меса М. Попова співзвучна більш ранньому «Реквієму для Лариси» В. Сильвестрова (1997–1999 рр.) на канонічні (латинські) тексти та вірші Т. Шевченка для симфонічного оркестру, мішаного хору і солістів (альта, тенора). В останньому творі розкривається особистісне начало композитора, його суб’єктивне переживання щодо втрати жінки (в основу покладена монограма La – re – cis – a). Окрім теми-монограми, у музичний контекст «Реквієму для Лариси» включено автоцитати: фортепіанні п’єси «Вісник-1996», теми із Симфонії № 1, циклу для голосу і фортепіано «Тихі пісні» – прийом, який ми спостерігатимемо й у творі “In memoriam”.

У месі М. Попова, незважаючи на переважання лірико-рефлексивних маркерів (частини “Kyrie”, “Lacrimosa”, “Agnus Dei”), виявляється протилежний активно-драматичний стан (частини “Sanctus-ostinato”, “Benedictus”). Така образна дуальність зумовлює полярність інтонаційної аури кожної зі змістовних сфер: у першій із них – опора на закругленість, пісенність, наближену до слов’янського мелосу, широкі розспіви; у другій – загущеність, високий динамічний профіль, різкі звукові комплекси, tutti’йність у хоровому й оркестровому складах, ритмічна акцентованість із вкрапленням джазових елементів у драматичних, кульмінаційних розділах.

Якщо у М. Попова слово “memoriam” додається до чітко визначеного композитором жанру меси (“Messa-memoria”), то у В. Сильвестрова ознаки жанру твору приховані його узагальненою назвою “In memoriam”, хоча за своєю структурою і змістом твір цілком витриманий у традиціях реквієму: з дев’яти частин п’ять відповідають структурі реквієму (№ 1 “Requiem”, № 2 “Lacrimosa”, № 4 “Requiem aeternam”, № 5 “Agnus Dei”, № 7 “Lacrimosa”). Про це йдеться в авторській передмові видання

¹ Попов Микола. Меса пам’яті : ноти для солістів, мішаного хору та великого симфонічного оркестру. Запоріжжя : Дике поле, 2020. 44 с.

“In memoriam”: «Хоча цей цикл виник як відгук на День Пам’яті (8 травня 1945 р.), він є самостійним твором, який може виконуватись незалежно від дати Дня Пам’яті. По суті – це варіант Реквієму». Як видно зі слів композитора, твір “In memoriam” для хору а cappella присвячений пам’яті не окремої близької людини, на відміну від М. Попова, він звернений до великих мас народу і присвячений пам’яті жертв подій Революції гідності 2014 р.

В “In memoriam” В. Сильвестрова трансформується жанрова модель реквієму, що асимілює національні інтонації, різні мови – канонічне й авторське, латинь і українську (у вільному прочитанні В. Сильвестровим). Поєднує весь твір загальна образно-змістовна атмосфера глибинної ліричності, рефлексивності та молитовності. Звідси – включення в контекст духовного твору жанрів елегії (№ 6) і молитви – «Святий Боже» (№ 3), «Отче наш» (№ 8), «Елегія» (№ 9). На противагу наявному абсолютному контрасту ліричності та драматизму в месі М. Попова, у хоровому творі В. Сильвестрова витримується лише один стан – стриманість, приглушеність звучання, що є ознакою композиторського стилю Майстра.

Досліджуючи хорову фактуру В. Сильвестрова – композитора не хорового мислення, який себе позиціонує прихильником суто фортепіанного стилю, звертаємось до роботи Ю. Чекана і знаходимо такі слова: «До хору в мене не було особливого інтересу, тому що я індивідуаліст. Фортепіано – ось моя доля» (цит. за Чекан, 2014, 66). Звідки, як зазначає науковець, хорова фактура В. Сильвестрова – «інструментально-фортепіанна за своєю генезою» (Чекан, 2014, 66), зберігає звичне чотириголосся мішаного хору, але з витонченою диференційованою динамічною шкалою та розшаруванням голосів.

У результаті проведеного аналізу всієї композиції хорового твору В. Сильвестрова можемо відзначити як зростаючі, так і спадаючі ритмоостинатні фігури у виконанні хору прийомом марморандо, на legato із закритим ротом, не чути зміни ритму. Припускаємо, що це зроблено автором для «прив’язки» ритму й динаміки до одного цілого, адже велика кількість голосів, як тут і передбачено, потребує чіткої організації. Ніби космічні пасторалі, виступає інструментальна за походженням гомофонно-гармонічна фактура, імітуючи педалізовані звуки фортепіано. Власне для хору відтворення даної фактури, «фортепіанного» звукозображального ефекту стає неабияким непростим завданням. Усе вищеперелічене стосується майстерності хорових виконавців. Слухач же з першого звука потрапляє в тембровий простір чотириголосного хору а cappella з divisi в кожній хорівій партії, завдяки чому створюється об’ємна багатоголосна фреска з різним рівнем тембрової загущеності. Не можна сказати, що твір експресивний, – він

глибокий, з надзвичайно гнучкою динамікою – від *mf* до *ppp*. Чергує композитор і різні фактури. Так, в “*Agnus Dei*”, починаючи великою кількістю голосів, В. Сильвестров до хору додає соло низької за тембром альтової партії, що теж робить твір загальом вираженим і низьким за звучанням, щодо басів октавістів і акордів в *divisi* партії басів і поготів. Кожен звуковий ефект спрямовує думки слухача у глибокі внутрішні переживання, слоями звучать акордові співзвуччя, які ніби мазками формують картину живопису. Як говорив сам композитор про інший свій твір, він є «іконою для слуху». Цей вираз автора можна навіть перефразувати: постає вербальна хорова фреска, де кожен звук – це ніби пазл у великій багатомірній художній композиції.

“*In memoria*” убирає низку автоцитат В. Сильвестрова. Про це пише сам автор: «<...> цикл є новою конфігурацією з моїх попередніх композицій і включає шість частин із циклу «Майдан-2014», «Дві латинські духовні пісні» й «Елегію» на вірші Дж. Джонна»²:

«І не питай тепер нікого,
і не проси дізнатися, по кому дзвін,
– бо він по тобі самому <...>».

У кожній частині загальної композиції реквієму (за визначенням композитора) майстерно варіюється виконавський склад. Так, в «Елегії» відокремлені співзвуччя жіночого та чоловічого хорів ніби зображують тяжкі зітхання; як світло, вони то з'являються, то зникають, насправді імітують подзвін, про який ідеться у словесному тексті соло баритона. У поєднанні з функцією акомпанементу хору воно є особливою звукозображальною фарбою. На завершення частини динаміка стихає (*morendo*), як і дзвін за померлим.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Наданий у статті аналіз сучасних хороших партитур українських композиторів В. Сильвестрова та М. Попова розкриває особливості авторських підходів до інтерпретації духовних жанрів меси та реквієму. Звернення до фрази “*in memoria*” породжує особливий вид меси-реквієму із властивим йому рефлексивним характером.

Хорові твори “*In memoria*” В. Сильвестрова, “*Messa in memoria*” М. Попова додаються до великої кількості оновлених зразків мес/реквіємів періоду межі ХХ–ХХІ ст. і акцентують передусім на ліричності, відвертій емоційності загального тону, що цілком відповідає їхній змістовності та задуму як творів “*In memoria*”.

Проведене дослідження довело затребуваність обраної теми, урахувуючи новизну запропонованих творів, їхню художню цінність і недослідженість, на протипагу багаторазовим репрезентаціям у концертній практиці (“*In memoria*” В. Сильвестрова – хор «Київ», “*Messa in memoria*” М. Попова – студентські хори м. Запоріжжя, м. Дніпра).

Результати проведеного дослідження можуть бути реалізовані в композиторській практиці, концертних програмах сучасних хороших колективів, а також у навчальному процесі здобувачів II–III рівнів. Проте проблема інтерпретації духовних жанрів меси та реквієму потребує вивчення сучасної композиторської творчості, що стане темою наших майбутніх досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вербицька-Шокот, І. (2007). *Жанр реквієму в хоровій творчості українських композиторів порубіжжя тисячоліть*: (дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.03). Харків (Verbytska-Shokot, I. *The Requiem Genre in the Choral Works of Ukrainian Composers of the Turn of the Millennium*. Kharkiv).
2. Лисенко, Г. (2023). «Латинські меси» Станіслава Моношкo: оновлення канонів жанру. *Музикознавча думка Дніпропетровщини*, 24 (1), 275–283. (Lysenko, H. (2023). “Latin Masses” by Stanislav Moniushko: updating the canons of the genre. *Musicological Thought of Dnipropetrovsk Region*, 24 (1), 275–283).
3. Макаренко, О. (2024). “*Missa luminosa*” Олександра Родіна: оновлення жанру меси. *Слобожанські мистецькі студії*, 1 (04), 70–73. (Makarenko, O. (2024). Alexander Rodin’s “*Missa luminosa*”: renewal of the Mass genre. *Slobozhansky art studios*, 1 (04), 70–73).
4. Хмилюк, Т. (2021). “*Messa-memoria*” М. Попова: канонічне та неканонічне прочитання жанру. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених*. Вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 44 (3), 65–69. (Khmyliuk, T. (2021). M. Popov’s “*Messa-memoria*”: canonical and non-canonical readings of the genre. *Topical issues of the humanities: inter-university collection of scientific works of young scientists*. Bulletin of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 44 (3), 65–69).
5. Чекан, Ю. (2014). Із хорової шевченкіани Валентина Сильвестрова (компаративний етюд). *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*, 1, 61–70. (Chekan, Yu. (2014). From Valentyn Silvestrov’s choral Shevchenkoiana (comparative study). *Journal of the Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine*, 1, 61–70).

² Сильвестров Валентин. “*In Memoria*”. Бібліотека хору «Київ», 2023. 34 с.

“In memoriam”: vision of the composer by V. Silvestrov and M. Popov

Taras Vasylovych Khmilyuk

Doctor of Arts, Docent of the Vocal and Choral Art Department
Dnipro Academy of Music
ORCID: 0000-0002-8221-1463

Svitlana Anatoliivna Shchitova

PhD in Arts, Associate Professor,
Head of the History and Theory of Music Department
Dnipro Academy of Music
ORCID: 0000-0002-7758-8207

The trends in the sacred music of Ukraine in the first decades of the twenty-first century, using the example of modern composers as a case study are highlighted in the article. The research is devoted to the study of major contemporary works of the vocal and choral genre that include the Latin word-phrase “in memoriam” (“in memory of <...>”) in their titles: “In memoriam” by Valentyn Silvestrov for a cappella choir (2020) and “Messa-memoria” by Mykola Popov for soloists, choir and orchestra (2017). While in M. Popov the word memoriam is added to the genre of mass clearly defined by the composer, in V. Silvestrov the signs of the genre are hidden by the generalized title “In memoriam”, although in its structure (five out of nine parts – № 1 “Requiem”, № 2 “Lacrimosa”, № 4 “Requiem aeternam”, № 5 “Agnus Dei”, № 7 “Lacrimosa”) and the content of the work is entirely in the tradition of the requiem. Both works represent the characteristic features of the composer’s vision when addressing one common word-image “memoriam”. The attention is focused on specific approaches in the composers’ construction of the musical form of mass/requiem as receptive genres, their subjective vision of them in the combination of Latin, Old Slavonic and Ukrainian languages. “Messa in memoria” by M. Popov, dedicated to the memory of the composer’s wife, represents the author’s understanding of the concept of the traditional mass, subjectifying it and focusing on personal experiences. “In memoriam” by V. Silvestrov is dedicated not to the memory of a particular loved one, but the mass victims of the events of the Revolution of Dignity in 1914. The whole work is united by a common figurative and meaningful atmosphere of deep lyricism, reflection and prayer.

Key words: voice, spiritual, genre, interpretation, composer, mass, requiem, choir.